

Llys a Llan

*Colofn sy'n crwydro ar hyd
meysydd llên, crefydd a hanes
yng Nghaerdydd a'r Fro*

Yr Athro E. Wyn James

Bwrlwm yn y Barri: D. Arthen Evans ym Mhwerdy'r Gymraeg (Rhan 4)

Bu'r bardd mawr rhamantaidd, Robert Williams Parry, yn brifathro ysgol fach wledig y Sarnau yng Nghefnddwysarn ger y Bala am flwyddyn cyn mynd yn athro i Ysgol Sir y Barri ym mis Medi 1913, lle yr arhosodd tan fis Ebrill 1916, pan aeth yn athro i Ysgol Uwchradd Caerdydd.

Gadael Penllyn o'i anfodd a wnaeth, yn sgil pwysau o du ei dad a'i gyfaill, R. Silyn Roberts (a oedd wedi symud i fyw i'r Barri yn Ionawr 1913), a nodweddiad ei gyfnod yn y Barri gan hiraeth am Gefnddwysarn, fel y gwelwn yn ei gerdd 'Blwyddyn', sy'n cwyno fod ei dad a Silyn wedi roi iddo 'ddilaswellt lawr y dref / Am uchel nef y wlad'.

Wedi dweud hynny, mwynhaodd Williams Parry y gwmniaeth ddiwylliedig a brofodd yn y Barri yn ystod ei gyfnod yno. Roedd nifer o'r cwmni, fel ef ei hun, o ardal chwareli Arfon, gan gynnwys Silyn Roberts, y Parch. Llew G. Williams (cyfyrdwr i Silyn a gyrhaeddodd y Barri hefyd yn 1913 i fod yn weinidog gyda'r Methodistiaid Calfinaidd yng nghapel Penuel, lle y bu R. Williams Parry yn aelod tra oedd yn y Barri), ac Annie Ffoulkes, a gynhwysodd nifer o gerddi o waith Williams Parry a Silyn (dan ei enw ei hun a than ei ffugenw 'Rhosyr') yn ei blodeugerdd ddylanwadol *Telyn y Dydd* (1918). Agorodd hi'r gyfrol â soned gan R. Williams Parry i'w thad, y swyddog llengar yn chwarel Dinorwig, Edward Ffoulkes (1850–1917), un o arloeswyr ffurf y soned yn y Gymraeg ac un a ymddiddorai'n fawr mewn barddoniaeth Saesneg; roedd yn awdurdod ar Wordsworth a bu'n gohebu â Tennyson.

Llenyddiaeth oedd un o hoffterau mawr Edgar Jones, prifathro Ysgol Sir y Barri. 'Holl neuaddau llenyddiaeth a grwydrodd', meddai Williams Parry ar ddechrau englyn iddo. Ymddiddorai Edgar Jones yn fawr hefyd mewn celf ac archaeoleg ynghyd â chwaraeon o bob math. Bu'n bencampwr athletaidd ac yn chwaraewr pêl-droed a rygbi medrus yn ei ieuencid, ac o dan ei arweiniad ef daeth Ysgol Sir y Barri yn nodedig am ei llwyddiant mewn chwaraeon. Yn Chwefror 1914 aeth Williams Parry gyda'i brifathro i weld Cymru'n curo'r Alban mewn gêm rygbi yng Nghaerdydd, ac meddai'r bardd am y profiad hwnnw: 'Cenedlaetholwr Cymreig fyth oddi ar hynny.'

Fel y nodwyd y tro diwethaf, bu Edgar William Jones (1868–1953) yn brifathro yn y Barri rhwng 1899 a'i ymddeoliad yn 1933. (Dyletswydd drist a syrthiodd i'w ran yn fuan wedi iddo symud i'r Barri, gyda llaw, oedd cynrychioli Urdd Graddedigion Prifysgol Cymru yn angladd ei gyfaill, yr Aelod Seneddol Tom Ellis, un o brif arweinwyr mudiad 'Cymru Fydd', yn Ebrill 1899.) Bu'n hynod lwyddiannus fel prifathro. Meddai un o'i gyn-ddisgyblion, Hrothgar Habakkuk (1915–2002), Is-ganghellor Prifysgol Rhydychen: 'Yr oedd yn brifathro

egniol, llawn dychymyg, a chanddo allu anghyffredin i ennyn teyrngarwch ac ymroddiad mewn disgyblion ac athrawon.' Ac roedd y disgyblion hynny'n cynnwys llawer un a ddaeth yn amlwg yn eu meysydd gwahanol, megis yr ysgolhaig Cymraeg Glyn Ashton, yr archaeolegydd Glyn Daniel, y peiriannydd Elfyn Richards, y chwaraewr rygbi Ronnie Boon, y cartwnydd Leslie Illingworth, a'r gwleidyddion Dorothy Rees, Gwynfor Evans a Barnett Janner.

Ysgol gymysg oedd Ysgol Sir y Barri tan 1913, pan rannwyd hi'n ysgolion i fechgyn a merched, a phrifathro'r ysgol i fechgyn fu Edgar Jones o hynny ymlaen hyd ei ymddeoliad yn 1933. Wedi iddo ymddeol, cafodd ail yrfa gyda'r BBC. Roedd ganddo ofal arbennig dros ddarllediadau crefyddol, ac ef a fu'n gyfrifol am y fersiwn Cymraeg o lyfr gweddi gwasanaethau'r BBC, *Bob Bore o Newydd* (1938).

Fel Edgar Jones, gyrfa ym myd addysg a gafodd ei ferch, Gwyneth Valerie Vaughan Jones (1895–1996). Bu'n athrawes Ffrangeg yn Abertawe a Chaerdydd cyn ei phenodi'n brifathrawes yr ysgol sirol i ferched yn y Barri yn 1939, swydd a ddaliodd am ugain mlynedd. Fel ei rhieni, roedd yn gefnogydd brwd i Gymrodorion y Barri.

'Gwraig o gryn allu' yw disgrifiad Hrothgar Habakkuk o Annie Gwen Jones (1868–1965), priod Edgar. Un o Fochriw ydoedd, ond o deulu a hanai o siroedd Caerfyrddin a Brycheiniog. Groser oedd ei thad, Thomas Jones, a allai gyfrif ymhlith ei hynafiaid yr athro a'r gweinidog Ymneilltuol arloesol, Rhys Prydderch (m. 1699) o Ystradwallter, ger Llanymddyfri, awdur y casgliad helaeth o ymadroddion diarhebol a duwiol, *Gemau Doethineb*.

Aeth Gwen yn fyfyrwraig i'r coleg prifysgol newydd yng Nghaerdydd yn 1883, y flwyddyn yr agorodd y coleg hwnnw ei ddrysau am y tro cyntaf, a bu hefyd yn astudio yn y coleg prifysgol yn Aberystwyth. Aeth i Wcráin yn 1889 yn diwtor i wyresau John Hughes (1814–89), y peiriannydd o Ferthyr Tudful a fu'n gyfrifol am y datblygiadau diwydiannol enfawr yng nghyffiniau Donetsk (fel yr eglurodd Gwen yn ei chofnod ar John Hughes yn *Y Bywgraffiadur Cymreig*). Arhosodd hi yn Donetsk (neu Yuzovka/ Hughesovka, fel y'i gelwid bryd hynny) tan 1892, pan fu raid iddi ffoi ar frys oherwydd i'r geri marwol (*cholera*) dorri allan yno. Gellir darllen ei hargraffiadau o'i chyfnod yn Wcráin ar y we: https://www.garethjones.org/margaret_siriol_colley/my_grandmother.htm.

Cyfarfu Gwen ag Edgar Jones pan oedd y ddau yn fyfyrwyr yn Aberystwyth, ac yn Rhagfyr 1894 fe'u priodwyd yng Nghroesoswallt, lle roedd Gwen yn athrawes ar y pryd. Roedd Edgar, a oedd yn frodor o Lanrhaeadr-ym-Mochnant ac wedi bod ei hun yn athro yng Nghroesoswallt, erbyn hynny'n brifathro yn Llandeilo, ac yno y dechreuasant eu bywyd priodasol, cyn symud yn 1899 i'r Barri. Fel ei gŵr, daeth Gwen

yn ffigur cyhoeddus amlwg yn y Barri a'r tu hwnt. Ymhlith pethau eraill, bu hi'n ysgrifennydd cangen y Barri o'r NUWSS, cymdeithas a ymgyrchai i fenywod gael y bleidlais.

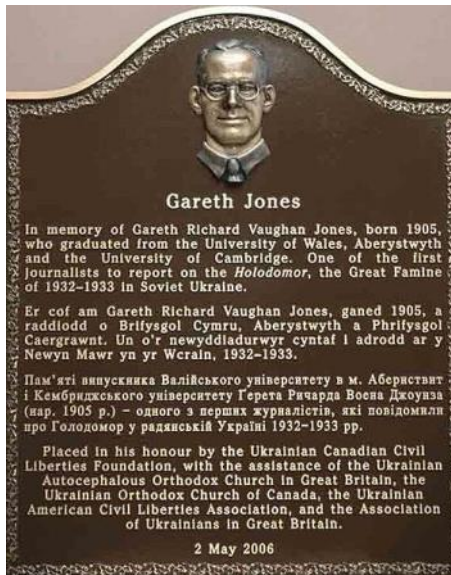
Fel y crybwyllwyd y tro diwethaf, mab Gwen ac Edgar Jones oedd y newyddiadurwr Gareth Richard Vaughan Jones (1905–35). Disgleiriodd fel ieithydd, gan astudio yng Ngholeg Prifysgol Cymru yn Aberystwyth ac ym Mhrifysgol Strasbwrg, cyn graddio o Brifysgol Caergrawnt mewn Ffrangeg, Almaeneg a Rwsieg. Cyn mynd yn newyddiadurwr bu am gyfnod yn gynorthwydd i David Lloyd George, yn ei gynghori ar faterion tramor. Fe'i cyflwynwyd i Lloyd George, gyda llaw, gan un a fu'n byw yn y Barri yn ystod bachgendod Gareth ac yn gyfaill i'w deulu, sef y gwas sifil dylanwadol Dr Thomas Jones, a ddisgrifiwyd un tro fel 'un o'r chwe dyn pwysicaf yn Ewrop!'

Gareth Jones a ddatgelodd i'r byd y newyn erchyll yn Wcráin yn 1933, er bod llawer yn amharod i'w gredu ar y pryd, gyda rhai yn ei gyhuddo o ddeued celwydd oherwydd rhagfarn yn erbyn Comiwnyddiaeth. Er enghraifft, aeth yr heddychwyr a'r sosialydd Ithel Davies mor bell â haeru yn *Y Cymro* yn 1933 fod Gareth Jones yn dweud 'anwiredd maleisus'.

Brodor o sir Drefaldwyn oedd Ithel Davies (1894–1989), a bu am flynyddoedd yn fargyfreithiwr yn Abertawe, ond daeth i chwarae rhan amlwg ym mywyd Cymraeg Caerdydd a'r cyffiniau wedi iddo symud i Benarth yn 1951 pan briododd Enid Jones, un o deulu'r Cilie a phrifathrawes gyntaf ysgol gynradd Gymraeg gyntaf Caerdydd, a agorwyd yn 1949. Rhwng 1943 ac 1949 roedd Enid Jones yn athrawes Gymraeg yn Ysgol Moorland Road, Caerdydd, lle y bu Shirley Bassey yn un o'i disgyblion.

Teithiodd Gareth Jones yn eang fel newyddiadurwr. Ymhlith y rhai y cyfarfu â hwy ar ei deithiau roedd gweddwr Lenin, Adolf Hitler, y pensaer Americanaidd enwog o dras Cymreig, Frank Lloyd Wright, a William Randolph Hearst, y gwneuthurwr ffilmau a'r cyhoeddwr papurau newydd pwerus o America a pherchennog Castell Sain Dunwyd ym Mro Morgannwg.

Plac yn yr Hen Goleg yn Aberystwyth
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Gareth_Jones_3.jpg

Llofruddiwyd Gareth Jones ym Mongolia Fewnol yn 1935, a hynny (meddai Lloyd George) am ei fod 'yn gwybod gormod'.

Yn 1914 lanswyd cylchgrawn o'r enw *The Welsh Outlook* dan nawdd teulu Davies Llandinam. Fel yr awgryma ei is-deitl, 'A Monthly Journal of National Social Progress', cylchgrawn ydoedd a geisiai ymateb i'r newidiadau mawr cymdeithasol ac economaidd a oedd ar droed yn y cyfnod hwnnw, gan archwilio pob agwedd ar fywyd Cymru, yn wleidyddol, addysgol, crefyddol, diwydiannol a chelfyddydol. Chwaraeodd pobl o'r Barri ran allweddol yn hanes cynnar y cylchgrawn hwnnw, gan gynnwys Edgar Jones a fu'n aelod o'r bwrdd golygyddol am rai blynyddoedd.

Golygydd cyntaf y cylchgrawn oedd un y cyfeiriwyd ato eisoes, sef Dr Thomas Jones (1870–1955), neu 'T.J.' fel yr adwaenid ef yn gyffredinol, brodor o Rymni a fyddai'n dod maes o law yn was sifil pwysig eithriadol ac yn ffigur hynod ddylanwadol ym myd y celfyddydau ac ym myd addysg. Ef, er enghraifft, oedd prif sylfaenydd Coleg Harlech yn 1927 ac yn brif ysgogydd sefydlu rhagflaenydd Cyngor y Celfyddydau yn 1939.

Aeth Thomas Jones i fyw i'r Barri yn 1911, i 8 Park Road, ond cafodd ei benodi gan David Lloyd George yn is-ysgrifennydd yn swyddfa'r Cabinet yn Llundain yn niwedd 1916, a rhannu eu hamser rhwng y Barri a Llundain fu ei hanes ef a'i deulu nes iddynt ymsefydlu yn Llundain yn 1919. Merch Thomas Jones oedd yr Aelod Seneddol Eirene White (1909–99), a ddaeth yn Weinidog Gwladol yn y Swyddfa Gymreig ac yn Farwnes White o Rymni. Roedd ganddi atgofion melys o'i phlentyndod yn y Barri, ac yn y Barri y gwasgarwyd ei llwch. Daeth ei brawd, Tristan Lloyd Jones, a aned yn y Barri yn 1913, yn rheolwr ac yn gyfarwyddwr papur newydd *The Observer*.

Un arall o'r Barri a fu'n aelod o fwrdd golygyddol *The Welsh Outlook* ym mlynnyddoedd cynnar y cylchgrawn oedd R. Silyn Roberts (1871–1930), ffigur amlwg iawn ym mywyd diwyllianol ac addysgol Cymru a'r cyfaill a ddenodd R. Williams Parry i'r Barri yn 1913. Bu Silyn yn byw yn y Barri am y rhan fwyaf o'r cyfnod rhwng 1913 ac 1922, gan gyfrannu'n arwyddocaol at y bwrlwm Cymraeg a Chymreig a nodweddi'r dref yn y cyfnod hwnnw. Ac at hynny y trown y tro nesaf.

(I'w barhau)